

Мамлекеттик дин мамлекеттин жана стандарттарын камсыз кылуу боюнча
Кыргызстандын тарыхый эркиндикти бардыктуусу жана дин
конференциясы (2010) диний укуктарды камсыз кылуу боюнча

**Мырзабаева Нуржамал Сасалимовнанын “СОВЕТ МАМЛЕКЕТИНИН ИСЛАМГА
БОЛГОН ДИНИЙ САЯСАТЫ (КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МИСАЛЫНДА)” деген аталыштагы 07.00.02. – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча
тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган
диссертациясына карата расмий оппонент, тарых илимдеринин доктору,
профессор Арзыматова Айнура Атыгаевнанын**

Пикири

1. Диссертациянын темасынын актуалдуулугу жана анын жалпы илимий, мамлекеттик программалар менен байланышы

Ислам дини салттуу болгон, бирок көпкө чейин атеисттик кысымга алынып келген мурдагы советтик республикаларда эгемендик жарыялангандан кийин ислам кайрадан жандана баштады. Кыргызстанда алгачкы учурда кабыл алынган либералдык мүнөздөгү дин тутуу эркиндигин берген мыйзам кабыл алынгандыгына байланыштуу салттуу жана салттуу эмес диндердин ар кандай агымдары өз ишмердигин жайылтты. Диний чөйрөдө бир кыйла позитивдүү көрүнүштөр менен катар өлкөнүн жалпы коопсузугуна коркунуч келтирген жагдайлар да пайда болду. Ошондуктан жаңыдан калыптанып жаткан улуттук мамлекетибиз дин менен өз ара маилесин натыйжалуу куруу жолдорун изденип жаткан учуру. Ага байланыштуу артка кылчайып, совет мезгилиндеги мамлекет менен диндин ортосундагы өз ара мамилелердин тажрыйбасын изилдеп, анын оң жана терс жактарын иликтеп, андан сабак алуу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Талапкер-изденүүчү Н.С.Мырзабаева так ушул актуалдуу маселени изилдөөгө белсенген. Автордун теманын актуалдуулугун көрсөткөн пикирлери диссертациялык талапка жооп берээрлик деңгээлде чечилгендиги көрүнүп турат.

Автор тарабынан теманын актуалдуулугу төмөндөгүдөй белгиленген: азыркы күндөгү кайрадан исламдашуунун көптөгөн терс жактарынын: исламдын архаикалык түрдө жанданышы, ислам тууралуу билимдин жетишсиздиги, ислам уюмдарында квалификациялуу кадрлардын жетишпегендиги, исламдын саясатташуусу ж.б. тамырын тактап кароо үчүн терең талдоого алуу жана салмактуу мамиле кылуу зарыл.

Кыргызстандын бүгүнкү абалын, анын ичинде республиканын коомдук-саясий турмушундагы ислам фактору менен байланышкан проблемалардын өсүшүн эске алганда, өткөн мезгилдин катачылыктарынан сабак алуу өтө маанилүү, анткени ислам – өлкөнүн ички саясий туруктуулугунун гана эмес, келечектеги геосаясий коопсуздугунун да фактору болуп саналат. Өткөн жылдарда жазылган илимий эмгектерде кеңири таралган бир катар теориялык жоболорду жана бир жактуу баа берүүлөрдү кайра карап чыгуу зарыл.

Азыркы учурда, өлкөдөгү саясий, социалдык-экономикалык жана руханий өзгөрүүлөр диний эркиндиктин жолундагы идеологиялык тоскоолдуктарды жойду. Жашоонун демократияланышы коомдогу диний ишенимдеги салттардын жана жөрөлгөлөрдүн кайра жаралуусуна стимул болуп калды, мамлекеттик-диний мамилелердин мурдагы тоталитардык-атеисттик модели жашоосун токтотту.

Мамлекеттик-дин мамилелеринин жаңы стандарттарынын элементтери болуп, КР

Конституциясы тарабынан диний эркиндиктин жарыялануусу жана анын кепилдениши (2010), диний уюмдардын ишмердүүлүгүнөн чектөөлөрдүн алып салынышы, “Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын концепциясынын” кабыл алынышы (2014), “Абийир эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” Мыйзамга толуктоолордун киргизилиши эсептелип калды. Кыргыз Республикасы динге жана жарандардын абийир эркиндигине жана диний ишенимине болгон укугуна тиешелүү көптөгөн эл аралык документтерге кол койду жана ратификациялады. Өлкөдө исламга байланыштуу диний проблемаларды ар түрдүү деңгээлдерде, анын ичинде Коопсуздук Кеңешинде (2014) да чечүү процесси жүрүп жатат.

Андан сырткары, Кыргызстанда, советтик өлкө менен исламдын өз ара мамилелери боюнча жаңы идеологиялык талаптарга ылайык толук комплекстүү изилдөөлөрдүн болбогондугу, маселенин илимий жана социалдык маанилүүлүгү изилденүүчү теманын актуалдуулугун шарттады.

Диссертациянын темасынын коюлушу жана изилдениши жеке демилгенин натыйжасы болуп саналат.

2. Диссертацияга коюлган талаптардын чегиндеги илимий жыйынтыктар.

Н.С. Мырзабаеванын диссертациялык ишинде бир катар жаңы, илимий-практикалык, тарыхнаамалык жыйынтыктар алынган.. Алар төмөнкүлөр:

1-жыйынтык. Талапкер совет мезгилиндеги мамлекет менен ислам дининин ортосундагы мамилелердин түрдүү өнүктөрүн, анын натыйжасында ислам дининин, анын билимдүү өкүлдөрүнүн, жалпы эле мусулман жамаатынын жабыркаганын талдоого алган. Анын кесепети эгемендүүлүк шарттарда кайра жаралып жаткан исламга тескери таасирин тийгизип жаткандыгы ишенимдүү көсөтүлөт. Ошону менен бирге азыркы жана келечектеги Кыргызстандын ички коомдук-саясий туруктуулугу жана геосаясий коопсуздугу үчүн өткөн мамлекет-ислам тарыхый мамилелеринен сабак алуу үчүн аны изилдөө актуалдуу маселелерден экендигин тастыктай алган. *(Киришүү).*

2-жыйынтык. Автор Кыргызстандын тарыхнаамасында алгачкылардан болуп ата мекендик изилдөөлөрдүн, булактык маалыматтардын негизинде совет мезгилиндеги мамлекет менен исламдын ортосундагы мамилелердин тарыхын теориялык аспектке комплекстүү изилдөөгө алып, анын натыйжасында төмөнкүдөй корутунду чыгарат: совет мезгилиндеги теориялык жана усулдук мамиле марксизм-ленинизмдин катаал чектери менен чектелген, ал эми изилдөөнүн негизги талабы таптык-атеисттик мүнөздө болгон; гуманитардык-коомдук илимдер, анын ичинде ислам таануу илим катары коммунисттик партиянын идеологиялык көзөмөлүнүн астында болгон; мамлекет-ислам мамилелеринин динамикасына байланыштуу изилдөөлөрдүн багыты. чордону, аймактык чектери өзгөрүп турган; совет мезгилинин таарыхнаамасын карап чыгуу, негизинен, мусулман дин өкүлчүлүгүнүн совет бийлигине каршы күрөштө болгондугун көрсөттү, ал эми бул процесс эки тараптуу болгон, өз учурунда совет бийлиги исламга каршы күрөшкөн. Чыгарылан корутундулар ынанымдуу жана изилдөөнүн логикасына ылайык келет.

Каралып жаткан теманы изилдөөдө колдонулган мыйзам булактары, айрыкча мурда жарыкка чыга элек ар түрдүү архивдик документтер, ислам динине арналган республикалык басылмалар баалуу илимий жана фактологиялык окуяларды чагылдыргандыгын көрсөтө алган. Мындай булактык базаны илимий айламплага киргизүүдө автор тарабынан колдонулган методологиялык принциптер, изилдөө ыкмалары туура пайдаланылган. (1 бап).

3-жыйынтык. Изденүүчү 1917-1947-жж. совет мамлекетинин исламга карата саясатынын калыптанышын, өнүгүшүн жана өзөрүшүн иликтейт. Совет бийлиги орногондон кийин, большевиктердин Чыгыштын мусульмандарына кайрылуусуна шыктанан жергиликтүү интеллигенциянын өкүлдөрү өз алдынча Автономиялык мамлект түзүшкөн. Бирок ал большевиктер тарабынан жок кылынган. Ага нааразы болгон Орто Азиянын калкынын алдыңкы катардагы инсандары ислам ураандарынын астында Кокон хандынын калыбына келтирүү, халифат түзүү ж.б.у.с. талаптар менен элдин бир бөлүгүн көтөрүшкөн. Бирок ал ийгиликке жеткен эмес. Совет мамлекети алгач исламга согуш жарыялабаса да ага карата кастык мамиле “Кокон автономиясын” басууда көрүндү. Аталган маселе автор тарабынан ишенимдүү булактарга таянып, ынаымдуу көрсөтө алган. (II баптын 1-бөлүмү).

4-жыйынтык. Автор басмачылык кыймылды, Кыргызстандагы күжүрмөн атеизм саясатынын кесепетин, анын айынан динге ишенген калктын бир бөлүгү динге каршы болгон совет бийлигине каршы көтөрүлгөнүн көрсөтөт. Совет бийлигинин басмачыларга, алар менен байланышкан дин өкүлдөрүнө жасаган эки анжы мамилеси Жаныбек казыга жасалган мамиле аркылуу ынаымдуу берилген. Ошону менен бирге Жаныбек казынын инсандык бейнесин, анын өз мезгилиндеги тарыхый окуялардагы ролун ишенимдүү көрсөтө алган. (II баптын 2.1.-бөлүмү).

5-жыйынтык. Кыргызстандагы мусульман аялдардын совет мезгилинин алгачкы жылдарындагы шариат нормаларынан азаттыкка чыгуусу, аталган процесс карама-каршылыктуу, татаал, чыгаан аялдардын өлүмү менен коштолгондугун Уркуя Салиева менен Ырыс Кудайбердиеванын мисалында ачып көрсөткөн. Өзгөчө Ырыс Кудайбердиева, анын өмүрү жана ишмердиги кыргыз тарыхнаамасында алгач илимий изилдөөгө алынып жагат. 1920-жж. аягынан тартып мамлекет исламга мамилесин катаалдантканы, исламга карата мамилеси репрессиялык мүнөзгө ээ болгондугу ачык көрсөтүлгөн. Анын натыйжасында ислам дининин кызматындагылар: эшендер, калпалар, молдолор ж.б. калк арасында советтерге кызмат кылуудан баш тартууга үгүт жүргүзгөндүгү бир кыйла ачык далилдер менен көрсөтүлгөн. (II баптын 2.2.-бөлүмү).

6-жыйынтык. Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы менен мамлекет элдин биримдигин чыңдоо максатында динге, анын ичинде ислам динине да, мамилесин өзгөртүүгө мажбур болгондугун туура баалаган. Орто Азия мусульмандарынын диний башкармалыгы түзүлөт. Атеисттик кысым жумшартылат, Меккеге зыяратка барууга уруксат берилет. Аталган фактыларды илимий талдап, автор, согуш мезгилинде мамлекет исламга карата мамилесинде совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы жакшы салттарды пайдаланган деп туура жыйынтык чыгарган. Согуштан кийинки мезгилде мамлекет динге карата мамилесин өзгөртүп кайрадан кысымга ала баштаган. Мазарларга сыйынуу, диний майрамдарды майрамдоо, орозо кармоо, жаназа, сүннөт ж.б. сынга алынган жана тыюу салынган. Бирок аларды коом турмушунан биротоло сүрүп сала алган эмес. айтылган диний салттар эл арасында жашоосун уланта бергендиги туура көрсөтүлгөн. (III баптын 1.-бөлүмү).

7-жыйынтык. Автор Горбачевдук “Кайра куруу” мезгилиндеги динге карата мамиленин жумшарганын, ислам динин кайра жаралуусуна өбөлгөлөр түзүлгөндүгүн туура баамдаган. Өлкөдө дин боюнча мыйзамдар жаңыртылат. Динге байланыштуу жана динге байланыштырып тыюу салган каада-салттар кайра жандандырыла баштады. Диссертацияда совет мезгилиндеги мамлекет-ислам

мамилелеринен алуучу, бүгүнкү күн үчүн актуалдуу, туура сабактар чыгарылган.

3. Диссертациядагы ар бир жыйынтыктын жана корутундунун (илимий жоболордун) негиздүүлүгүнүн жана ынанымдуулугунун денгээли.

Н.С.Мырзабаева изилдөөнүн жыйынтыктарын, корутунду пикирлерин негиздүү жана ынанымдуу далилдей алган. Алар төмөнкүлөр менен тастыкталып турат:

Биринчиден, Талапкер совет мезгилиндеги мамлекет менен ислам дининин ортосундагы мамилелердин түрдүү өнүктөрүн, анын натыйжасында ислам дининин, анын билимдүү өкүлдөрүнүн, жалпы эле мусулман жамаатынын жабыркаганы, анын кесепети эгемендүүлүк шарттарда кайра жаралып жаткан исламга тескери таасирин тийгизип жаткандыгы ишенимдүү көсөтүлөт. Ошону менен бирге азыркы жана келечектеги Кыргызстандын ички коомдук-саясий туруктуулугу жана геосаясий коопсуздугу үчүн өткөн мамлекет-ислам тарыхый мамилелеринен сабак алуу үчүн аны изилдөө актуалдуу маселелерден экендигин тастыктай алган.

Экинчиден, совет мезгилиндеги теориялык жана усулдук мамиле марксизм-ленинизмдин катаал чектери менен чектелгендиги, изилдөөнүн негизги талабы таптык-атеисттик мүнөздө болгондугу, гуманитардык-коомдук илимдер, анын ичинде ислам таануу илим катары коммунисттик партиянын идеологиялык көзөмөлүнүн астында болгондугу, мамлекет-ислам мамилелеринин динамикасына байланыштуу изилдөөлөрдүн багыты, чордону, аймактык чектери өзгөрүп тургандыгы, мусулман дин өкүлчүлүгүнүн совет бийлигине каршы күрөштө болгондугу, бул процесс эки тараптуу болгондугу, өз учурунда совет бийлиги исламга каршы күрөшкөндүгү жөнүндөгү чыгарылган корутундулар ынанымдуу көрсөтүлгөн.

Үчүнчүдөн, Совет бийлиги орногондон кийин, большевиктердин Чыгыштын мусулмандарына кайрылуусуна шыктанан жергиликтүү интеллигенциянын өкүлдөрү өз алдынча Автономиялык мамлекет түзүшү, анын большевиктер тарабынан жок кылынышы, ага нааразы болгон Орто Азиянын калкынын алдыңкы катардагы инсандары ислам ураандарынын астында элдин бир бөлүгүн көтөрүшү. Совет мамлекетинин исламга карата кастык мамилеси автор тарабынан ишенимдүү булактарга таянып, ынанымдуу көрсөтүлгөн.

Төртүнчүдөн, Совет бийлигинин басмачыларга, алар менен байланышкан дин өкүлдөрүнө жасаган эки анжы мамилеси Жаныбек казыга жасалган мамиле аркылуу ынанымдуу берилген. Ошону менен бирге Жаныбек казынын инсандык бейнесин, анын өз мезгилиндеги тарыхый окуялардагы ролун ишенимдүү көрсөтө алган.

Бешинчиден, Кыргызстандагы мусулман аялдардын совет мезгилинин алгачкы жылдарындагы шариат нормаларынан азаттыкка чыгуусу, аталган процесс карама-каршылыктуу, татаал, чыгаан аялдардын өлүмү менен коштолгондугун Уркуя Салиева менен Ырыс Кудайбердиеванын мисалында ынанымдуу ачып көрсөткөн. 1920-жж. аягынан тартып мамлекет исламга мамилесин катаалдантканы, исламга карата мамилеси репрессиялык мүнөзгө ээ болгондугу, анын натыйжасында эшендер, калпалар, молдолор ж.б. калк арасында советтерге кызмат кылуудан баш тартууга үгүт жүргүзгөндүгү бир кыйла ачык далилдер менен көрсөтүлгөн.

Алтынчыдан, автор Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы менен мамлекет элдин биримдигин чыңдоо максатында динге, анын ичинде ислам динине да, мамилесин өзгөртүүгө мажбур болгондугун, согуш мезгилинде мамлекет исламга карата мамилесинде совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы жакшы

салттарды пайдалангандыгын, ал эми согуштан кийинки мезгилде мамлекет динге карата мамилесин өзгөртүп кайрадан кысымга ала баштаганын, бирок ал коом турмушунан биротоло сүрүи сала албагандыгы ишенимдүү көрсөтүлгөн.

Жетинчиден, автор Горбачевдук “Кайра куруу” мезгилиндеги динге карата мамиленин жумшарганы, ислам динин кайра жаралуусуна өбөлгөлөр түзүлгөндүгү, совет мезгилиндеги мамлекет-ислам мамилелеринен алуучу, бүгүнкү күн үчүн актуалдуу деген сабактары бир кыйла ынанымдуу фактылар менен далилдүү чыгарылган.

4. Диссертациялык иштеги ар бир илимий жыйынтыктын (жобоюн), корутуидунун жаңычылдыгынын деңгээли.

1-жыйынтык. Иште мамлекет менен исламдын өз ара мамилеси беш этапка бөлүнүп каралган жана алардын ар бирине тиешелүү мүнөздөмө берилген. Ар бир этаптын аталышы да алардын мүнөзүн так чагылдырып турат. Муну толук **жаңычылдык** катары баалоого болот.

2-жыйынтык. Совет мезгилинде мамлекеттин исламга карата мамилеси тарыхый кырдаалга жараша өзгөрүп турган. Диний билим берүү мекемелеринин кыскарышы, көптөгөн билимдүү дин кызматчыларынын жок кылынышы, калктын негизги массасынын диний билимсиздиги исламдын кайра жаралуусунда бир кыйла саясий, адеп-ахлактык көйгөйлөрдү жараткандыгы жөнүндөгү корутундуларын да **жаңычылдык** катары кароого болот.

3-жыйынтык. Басмачылыктын чыгуу себептеринин бири ислам динине карата жасалган совет бийлигинин кысымы менен байланыштырууну **жарым-жартылай жаңычылдык** катары баалоого болот. Себеби ал жөнүндөгү ой-пикирлер мурда корголгон диссертацияларда, илимий журналдарга басылган, басма сөздөрдө чыккан макалаларда чагылдырылган.

4-жыйынтык. Совет бийлигинин алгачкы учурундагы мамлекеттин Орто Азия элдерине карата жүргүзгөн саясатына каршы, кыргыз элинин толук азаттыгы үчүн күрөшкөн, бирок бийликтин кысымы астында чет жерге качууга аргасыз болгон көрүнүктүү инсан Жаныбек казы жөнүндө чыгарылган жыйынтыктарды да **толук жаңычылдык** деп эсептөөгө болот. Ошондой эле аялдарды шариат нормаларынан азаттыкка чыгаруу саясатынын мезгилинде дин кызматчыларынын колунан каза тапкан Ырыс Кудайбергеновага байланыштуу материалдарга жасалган корутундуну да **толук жаңычылдык** катары баалоого болот.

5. Диссертацияда алынган илимий жыйынтыктарды ички биримдигин баалоо.

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовнанын “Совет мамлекетинин исламга болгон диний саясаты (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген аталыштагы 07.00.02. – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясында иликтөө бир нече этапка тиешелүү маселелерди карап, көптөгөн жыйынтыктар чыгарса да, ал изилдөө катары ички бүтүндүккө ээ. Изилдөө мазмундук ырааттуулугу, системалуулугу менен айырмаланат. Алынган жыйынтыктар өз ара байланыштуу, практикалык сунуштар теориялык жоболордун негизинде туура түзүлгөн. Диссертацияда бир катар жаңы илимий тыянактар жана жоболор

чыгарылган. Алар ички биримдикти бир бүтүндүктү түзүп турат.

6. Диссертациялык темага байланыштуу автордун жарык көргөн эмгектеринин мазмунунун диссертациянын илимий жыйынтыктарына, каралган жоболоруна, корутундусуна жооп бериши.

Автор тарабынан баары болуп 12 басылма жарык көргөн. Анын ичинен Шымкенттен жарык көргөн 1 макала, жана Кыргызстандан жарык көргөн 6 макала, анын ичинде ринц базасында 3 макала. Россиядан 4 макала, ринц базасында 2 макала, Н.У. Курбанова менен биргеликте 1 макала диссертациянын текстинин мазмунун чагылдырып турат. Макалалардагы материалдар диссертациянын баптарындагы, параграфтарындагы жоболорго, жыйынтыктарга, автордун коз караштарына жана корутундунун мазмунуна толук жооп берет.

7. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна туура келнши.

Автореферат диссертациянын мазмунуна толук туура келет, диссертацияда максаты жана милдеттерине авторефераттын текстинде чагылдырылган материалдар толук жооп берет. Автореферат кыргыз, орус жана англис тилинде идентивдүү резюмелер менен жабдылган.

8. Диссертациянын мазмунундагы жана аны жабдуудагы кемчиликтер жана изденүүчүгө сунуштар.

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовнанын диссертациялык иши жогоруда көрсөтүлгөн жетишкендиктер менен катар эле айрым бир мүчүлүштүктөргө да ээ. Аларды санап өтүү менен изденүүчүгө бир катар сунуштарды берүү зарыл деп ойлойбуз:

1. Автор Жаныбек казынын инсандык бейнесин ачып берүүгө бир топ аракет жасаган, бирок диссертацияда буга чейин ал жөнүндөгү жарыяланган эмгектерге тарыхнаамалык талдоо берилген эмес.
2. Мусулман дин кызматчыларынын үстүнөн жүргүзүлгөн сот процесси тууралуу маалыматтар аз келтирилген, аларды көбүрөөк жана кененирээк пайдаланса болмок.
3. Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилиндеги исламга карата мамлекеттин мамилесинин өзгөрүшү тууралуу жазганда Кыргызстандын аймагына тиешелүү маалыматтар аз пайдаланылган.

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовнанын “Совет мамлекетинин исламга болгон диний саясаты (Кыргыз Республикасынын мисалында)” деген аталыштагы 07.00.02. – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн даярдалган диссертациясы өз алдынча жазылган, илимий жыйынтыктары ынанымдуу, кыргыз тарыхнаамасына белгилүү деңгээлде салым кошо ала турган эмгек болуп саналат. Ошондуктан анын автору тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу деп эсептеймин.

Биринчи расмий блиц-рецензия:

Арзыматова А. А.,
тарых илимдеринин
доктору, профессор

А. А. Арзыматова
Колум тастыктамасын
КБ Башкысына

(Арзыматова)